

WOJCIECH SZABACIUK

TEORIA A HISTORIA: RELACJE MIĘDZY WOLNOŚCIĄ A RELIGIĄ. WSTĘP DO ANALIZY WYBRANYCH KWESTII

Teoria to zbiór pojęć używanych do wyjaśnienia i definiowania pewnych zjawisk. Bez niej nie można badać określonych problemów, gdyż teoria będąca zbiorem uporządkowanych pojęć dostarcza ram oraz podstaw do rozważania na temat określonych zjawisk¹.

Nauki aprioryczne, takie jak matematyka, logika czy prakseologia, mogą być rozpatrywane bez odwoływania się do osobowości autorów. Warto podkreślenia są uwagi Ludwiga von Misesa o tym, że prace historyczne są zawsze podkolorowane przez autorów ze względu na specyficzne przyczyny wpływające na zrozumienie ich określonych problemów. Możliwe jest jednak omówienie historii bez odwoływania się do konkretnych historycznych faktów wpływających na autora². Historia jest to zbiór i systematyczny układ danych empirycznych dotyczących ludzkiego działania³. Analiza ludzkiego działania nie jest jednak możliwa bez odwołania się do apriorycznej teorii, która nie wywodzi się z doświadczenia⁴. Jednak nasze informacje o świecie, a zwłaszcza o jego największych problemach, nie płyną z propozycji *a priori*, lecz z naszej wiedzy historycznej, która dostarcza nam odpowiednich informacji⁵.

Niniejszy artykuł jest próbą analizy oraz interpretacji walki historycznej między wolnością i religią a despoticzną i absolutystyczną władzą. Celem ar-

¹ D. SILVERMAN, *Prowadzenie badań jakościowych*, red. K.T. KONECKI, tłum. J. OSTROWSKA, Warszawa 2009, s. 136–137.

² L. VON MISES, *Theory and History: An Interpretation of Social and Economic Evolution*, Auburn 2007, s. 279.

³ TENŻE, *Human Action a Treatise of Economics*, Auburn 1998, s. 30.

⁴ TENŻE, *Epistemological Problems of Economics*, Auburn 2003, s. 28.

⁵ M. ROTHBARD, *Revisionism and Libertarianism*, vol. 9.2, February 1976, [w:] *The Complete Libertarian Forum 1969–1984*, s. 1269.

tykułu jest analiza i interpretacja myśli społecznej i politycznej lorda Actona i następnie Murraya Rothbarda i jego uczniów w odniesieniu do konkretnych wydarzeń o charakterze historycznym. Artykuł skupi się na odwołaniu do historii myśli politycznej, filozoficznej i teologicznej chrześcijańskiej elity intelektualnej średniowiecznej Europy. Reprezentanci Szkoły Austriackiej, podobnie jak lord Acton, uznają, że ojcowie Kościoła i filozofowie średniowieczni mieli zaszczytną i kluczową rolę w kształtowaniu zarówno teoretycznej, jak i praktycznej warstwy wolności obywatelskiej i sprzeciwu wobec tyrańskiej, absolutystycznej i niesprawiedliwej władzy.

Artykuł wykaże, że w myśli i filozofii lorda Actona rozszerzenie się władzy państwa oznacza zawsze ograniczenie wolności i religii. Następnie autor omówi stanowisko reprezentantów Szkoły Austriackiej w osobach M. Rothbarda i jego uczniów, dotyczące zagrożenia, jakie niosła ze sobą władza dla wolności i religii. Artykuł wykaże, że Rothbard, mimo bycia agnostykiem, żywił szczerą sympatię i podziw dla dziedzictwa Kościoła katolickiego.

Wykazane zostanie również, że Rothbard, interpretując historię, wykorzystał narzędzie metodologiczne wypracowane zarówno przez swojego nauczyciela Ludwiga von Misesa, jak i przez lorda Actona⁶. Autor omówi kwestie teoretyczne wypracowane lub rozwijane przez reprezentantów Szkoły Austriackiej, odwołując się do konkretnych wydarzeń historycznych. W niniejszym artykule posłużono się metodą interpretatywną oraz analizą treści.

Oczywistym faktem jest, że Rothbard posługiwał się aparatem metodologicznym Misesa, np. analizując wielki kryzys z 1929 r. wykorzystał wypracowaną przez Austriaka teorię cyklu koniunkturalnego⁷. Warta wstępnej analizy może okazać się myśl polityczna lorda Actona, która stała się jedną z podstawowych ram interpretacji historii poprzez warunkowaną przez religię chrześcijańską etykę.

Lord Acton i historia wolności

Angielski liberal i katolik John Dalberg-Acton (1834–1902) był uczniem wybitnego niemieckiego księdza i teologa Ignaza von Döllingera, pod którego opieką Acton stał się historykiem polityki, idei, religii i kultury, pisząc bezpośrednio, drobiazgowo i jednocześnie barwnie historie o początkach Kościoła katolickiego, a nawet o włoskiej rewolucji⁸. Acton był jednym z prekursorów Szkoły Austriackiej w sferze filozoficznej i etycznej. Anglik był oddany równie

⁶ We wstępie do ponadtysiącstronicowego dzieła M. ROTHBARDA, *Conceived in Liberty*, Auburn 2011, s. XVIII, libertarianin pisze o tym wprost.

⁷ M. ROTHBARD, *Wielki kryzys w Ameryce*, tłum. W. FALKOWSKI, M. ZIELIŃSKI, Warszawa 2010, s. 1.

⁸ G. HIMMELFARB, *Lord Acton a Study a Conscience and Politics*, Chicago 1962, s. 129.

mocno sferze wolności, co religijnej. Refleksje filozofa brytyjskiego na tematy historyczne zaczynają się od czasów wczesnobiblijnych, a kończą na czasach jemu współczesnych, np. rewolucji francuskiej czy amerykańskiej. Zdaniem autora artykułu Acton wykazuje, że do prawidłowej analizy i interpretacji historii, oprócz wiedzy, informacji i danych, potrzebny jest uniwersalny kodeks etyczny, który pokazywać będzie, co jest słuszne i dobre, a co złe i niewłaściwe.

Dla Actona idea wolności, oprócz religii, jest naczelną zasadą historii filozofii. Wolność może stać się zarówno źródłem dobrych uczynków, jak i przyczyną popełnienia przestępstwa. Poznanie znaczenie tego terminu – zwłaszcza w dojrzałych cywilizacjach – oznacza być wolnym. Jednak wolność ma swoich przeciwników – ignorancję, przesady, podboje i oportunizm, który sprowadza się do tego, że kiedy jedni pragną jedzenia, drudzy pragną władzy⁹. Badając i analizując historię od czasów starożytnych Aten czy Izraelitów, Acton odkrywa zależność między religią a wolnością i despotyzmem. Dopóki ludy rządziły się prawem Boskim, mogły żyć w wolności, kiedy natomiast prawo Boskie zastąpione zostało ludzkim, wówczas nastął czas absolutyzmu¹⁰. Sama wolność nie zależy od idei i instytucji, lecz to instytucje i idee zależą od wolności¹¹.

Ralph Raico zwraca uwagę na fakt, że o ile wczesny Acton podzielał podejście historycyzmu Edmunda Burke'a, Alexisa de Tocqueville'a, Benjamina Constanta czy nawet swego mistrza Döllingera, o tyle późniejszy zaczął podzielać pogląd istnienia wiecznego i uniwersalnego prawa moralnego. W oczach Actona prawo moralne przekracza historię i instytucje i jest niezależnym bytem¹². To właśnie prawo naturalne i teoria naturalnych praw stały się podstawą oceny państwa. Acton wykazał, że prawo naturalne jest wyższym prawem od edyktów państwowych, a wolność stała się najwyższym politycznym celem¹³. Między wolnością a moralnością istnieje silny związek, a sama wolność nie jest dobrem porównywalnym np. z bogactwem czy postępem, ani nie jest środkiem do osiągnięcia innych celów¹⁴.

Historia wolności pokazuje, że niepewność i dezorientacja to natura wolności, która zostaje atakowana przez fałszywe idee. Historia instytucji politycznych to historia iluzji i oszustwa. Cnoty, które spowodowały pragnienie zachowania idei, których produktem są instytucje, z czasem pozostały w niezmiennej formie, jednak ich substancja dawno odeszła¹⁵. Wolność to zapewnienie, że każdy człowiek będzie chroniony w robieniu tego, co uzna za swój obowiązek,

⁹ J. DAELBERG-ACTON, *The History of Freedom in Antiquity*, [w:] *Essays of Freedom and Power*, ed. G. HIMMELFARB, Boston 1949, s. 30.

¹⁰ G. HIMMELFARB, dz. cyt., s. 130–131.

¹¹ Tamże, s. 143.

¹² R. RAICO, *The Place of Religion in the Liberal Philosophy of Constant, Tocqueville, and Lord Acton*, Auburn 2010, s. 114.

¹³ M. ROTHBARD, *Ethics of Liberty*, New York 1998, s. 257–258.

¹⁴ R. RAICO, *The Place...*, s. 115.

¹⁵ J. DAELBERG-ACTON, *The History...*, s. 31.

wbrew wpływowi władzy, większości, zwyczajom i opiniom. Państwo ma jedynie wąskie prawo do ustanowienia tego, co dobre i złe¹⁶. Filozofia Actona, która jest prekursorem libertarianizmu, jest pełna aspektów deontologicznych. Acton zaleca np. dobroczynność wobec słabych w sferze społecznej i szacunek dla mniejszości w sferze politycznej, co jest jego zdaniem esencją wolności. Uznaje także zasadę samozaparcia, przewagę moralności nad materialnością, zniesieniu głodu i strachu oraz równouprawnienie ludzi, nie tylko w Europie Zachodniej, ale i na całym świecie, dostęp wszystkich do korzystania z dorobku cywilizacji¹⁷. Zdobycie wolności jest etycznym rezultatem zbieżnych i łączonych rezultatów postępów cywilizacji¹⁸.

Odnosnie do religii, wolności i państwa lord Acton wykazuje, że Konstantyn Wielki, wzorując się na Dioklecjanie, który przetransformował Imperium Rzymskie w despotię, porzucił dotychczasowe tradycje chrześcijan i przeobraził Kościół w narzędzie własnej absolutnej i arbitralnej władzy, która miała wzmacniać jego panowanie na tronie¹⁹. Lord Acton pokazuje, że niemożliwe jest studiowanie wolności i mówienie o liberalizmie bez odwołania się do historii chrześcijaństwa. W swojej działalności politycznej Acton zmierzał do odłączenia Kościoła Anglikańskiego i państwa w sferze politycznej i niedopuszczenia pod żadnym pozorem, aby liberalna polityka była wroga katolicyzmowi, co było niestety częścią historii Anglii. Actonowi udało się nawet zmienić nastawienie wrogię katolikom i Kościołowi katolickiemu, wielokrotnego premiera Anglii Williama Gladstone'a, który zaczął stopniowo podejmować próby pełniejszej emancypacji politycznej Irlandczyków²⁰.

Aspekt religijny myśli Actona jest równie silny, jak aspekt wolnościowy. Wolność i religia są kompatybilne i niedające się rozłączyć. To właśnie narzędzia metodologiczne, epistemologia i wyznaczenie przez lorda Actona najwyższego celu politycznego, którym jest wolność, stały się jedną z podstaw libertarianizmu Rothbarda i jego następców.

Szkoła Austriacka wobec Kościoła katolickiego

Założycielem Szkoły Austriackiej był austriacki ekonomista Carl Menger, a za początek szkoły datuje się wydanie *Zasad ekonomii* w roku 1871²¹. W okresie późniejszym wybitnymi przedstawicielami Szkoły Austriackiej byli

¹⁶ Tamże, s. 32.

¹⁷ J. DAELBERG-ACTON, *Lectures on Modern History*, London 1921, s. 33.

¹⁸ Tamże, s. 12.

¹⁹ J. DAELBERG-ACTON, *The History...*, s. 59.

²⁰ R. PEZZIMENTI, *The Political Thought of Lord Acton the English Catholics in the Nineteenth Century*, Rzym 2001, s. 20–21.

²¹ J. SALERNO, *Carl Menger: The Founding of the Austrian School*, [w:] *15 Great Austrian Economics*, red. R. HOLCOMBE, Auburn 1999, s. 71.

m.in. Friedrich von Hayek, Ludwig von Mises czy Murray Rothbard. Podstawą myśli społecznej i ekonomicznej jest indywidualizm metodologiczny, odrzucenie marksizmu i historycyzmu oraz afirmacja wolnego rynku²². Z przyczyn politycznych większość reprezentantów Szkoły Austriackiej w latach 30. i 40. zmuszona została do emigracji, zwłaszcza do Stanów Zjednoczonych²³. Choć przedstawiciele Szkoły Austriackiej w większej części byli agnostykami, często o żydowskim pochodzeniu, to jednak wśród nich były osoby mające wielką sympatię dla Kościoła katolickiego. Przykładem może być Rothbard, który doceniał i podziwiał Kościół katolicki, będący jego zdaniem pierwotnym i stałym Kościołem chrześcijańskim. Uznanie Amerykanina budziła m.in. istotna i niepodważalna rola Kościoła katolickiego w szerzeniu wolności zarówno w historii politycznej Stanów Zjednoczonych, jak i w teorii ekonomicznej i społecznej²⁴. Szkołę Austriacką tworzyli głównie ekonomiści, jednak należy podkreślić, że dorobek Szkoły Austriackiej znacznie przekraczał sferę badania spraw gospodarczych, poruszając problemy społeczne, filozoficzne i o charakterze historycznym. Reprezentantami Szkoły Austriackiej są i byli nie tylko obywatele Austrii, ale także Brytyjczycy, Niemcy i Amerykanie oraz obywatele innych narodowości.

W niniejszej części opracowania omówione zostanie stanowisko reprezentantów Szkoły Austriackiej wobec zasług elity intelektualnej Kościoła katolickiego w tworzeniu podstaw wolności obywatelskiej i walce z absolutyzmem. Analizie i interpretacji poddane zostaną zarówno teoria, jak i odwołania historyczne.

Rothbard, popierający wolny handel i zawieranie dobrowolnych relacji ekonomicznych, wskazuje, że np. św. Augustyn pozytywnie wypowiadał się o roli kupców w życiu społecznym, zaznaczając, że powszechne oskarżanie ich o oszustwa nie jest rezultatem ich zawodu, lecz ich osoby. Grzech oszustwa i krzywoprzysięstwa mogą być udziałem również rolników czy szewców²⁵. Rothbard wykorzystał też koncepcję prawa naturalnego św. Tomasza z Akwinu i wypływającą z niej racjonalną etykę w tworzeniu własnej teorii²⁶. Adopcja tomistycznej teorii w średniowiecznej Europie oznaczała, że państwo jest ograniczone prawem naturalnym i prawem Boskim. Jednak absolutystyczni filozofowie i teoretycy prawa przyznali państwu uprawnienie do tworzenia prawa pozytywnego, które wychodziło znacznie poza zakres prawa Boskiego i naturalnego. Marsyliusz z Padwy fałszywie twierdził, że zasady sprawiedliwości i zamysł Boga nie są znane, przyznawał władzy absolutystycznej prawo dominacji nad

²² T. TAYLOR, *An Introduction to Austrian Economics*, Auburn 1980, s. 9–10.

²³ Zob. np. W. PETERSON, *Mises in America*, Auburn 2009.

²⁴ J. SALERNO, [w:] *Rothbard in Memoriam*, Auburn 1995, s. 80.

²⁵ M. ROTHBARD, *Economic Thought Before Adam Smith an Austrian Perspective on the History of Economic Thought*, vol. 1, Auburn 2006, s. 34.

²⁶ Tamże, s. 58.

ludźmi i gloryfikował państwo oraz odrzucał ludzkie rozumowanie prowadzące do odkrycia prawa naturalnego. William Ockham z kolei wykluczył ludzką zdolność do poznania prawdy o człowieku i świecie, odrzucił prawo naturalne, stając się przedstawicielem nominalizmu²⁷.

Rothbard wskazuje, że w średniowieczu dzięki niezależności i oddzieleniu Kościoła mogły powstawać wolne miasta, w których zamieszkiwała względnie wolna ludzkość, tworząc przyjazny klimat dla intelektualistów i myślicieli. Dzięki niezależności Kościoła i decentralizacji władzy społeczeństwa mogły zacząć się rozwijać w nieznanym wcześniej sposób²⁸. Katolicycy scholastycy hiszpańscy dali również podstawy koncepcji wojny sprawiedliwej, tworząc ściśle kryteria, jakie muszą zostać spełnione, aby wojna była usprawiedliwiona²⁹.

Uczeń Rothbarda, niemiecki filozof Hans-Hermann Hoppe (doktorant Jurgena Habermasa), analizując tranzycję z feudalizmu do absolutyzmu, dodaje, że scholastycy uznawali, że każdy człowiek, w tym również król, podlega prawu naturalnemu. Królowie absolutystyczni nielegalnie usurpowali sobie kompetencje przyznawania praw ludziom, i w takim wypadku powstanie przeciwko nim jest nie tylko uzasadnione, ale jest także moralnym obowiązkiem³⁰. To właśnie intelektualna elita Kościoła katolickiego uznała, że własność prywatna jest jako jedyna zgodna z zasadami prawa naturalnego i jest kompatybilna z naturalną koncepcją człowieka jako racjonalnej osoby³¹.

Przedstawiciel Szkoły Austriackiej Raico stwierdza, że najważniejszym i unikatowym zjawiskiem na świecie było istnienie w Europie Zachodniej niezależnego, międzynarodowego i potężnego Kościoła katolickiego. Przytacza także stanowisko lorda Actona, który jako pobożny katolik, poświęcający się badaniom historii Kościoła, uznał, że o ile w absolutyzmie kler święcił i nawet deifikował władców w zamian za korzyści finansowe, o tyle w okresie średniowiecza było zupełnie inaczej. Kościół bowiem wdał się w ponadczterowiekowy konflikt z władcami na temat prawa święcenia biskupów³², którego efektem finalnym był wzrost wolności obywatelskiej. Dzięki konfliktowi we Francji powstały Stany Generalne, w Anglii parlament, a we Włoszech i Niemczech wolne miasta. Kościół wraz z nawróceniem Słowian, Germanów i Madziarów zaczął szerzyć kulturę, łagodził niewolnictwo, wprowadzał pewne zasady równości, a nawet pozwalał na sprzeciw wobec niesprawiedliwej władzy. Było to możliwe

²⁷ Tamże, s. 71–72.

²⁸ M. ROTHBARD, *For a New Liberty: The Libertarian Manifesto*, Auburn 2006, s. 77–78.

²⁹ TENŻE, *Americas Just Two Wars: 1775 and 1861*, [w:] *The Costs of War Americas Pyrrhic Victories*, ed. J. DENSON, New Jersey 1999, s. 119.

³⁰ H.-H. HOPPE, *Democracy: The God that Failed. The Economics and Politics of Monarchy, Democracy, and Natural Order*, New Brunswick 2007, s. 270.

³¹ TENŻE, *The Economics and Ethics of Private Property Studies in Political Economy and Philosophy*, Auburn 2006, s. 58.

³² Chodzi o historyczny spór o inwestyturę.

dzięki koncepcjom prawa naturalnego³³. Władca był związany prawem naturalnym i jeśli łamał jego zasady, to stawał się tyranem. Bez zasad sprawiedliwości nie istniał kraj, a między władcami i poddanymi istniała relacja o charakterze kontraktowym. W papieskiej bulli *In Coena Domini* władcóm, którzy podnosili podatki lub wprowadzali nowe, które nie miały umocowania w prawie lub w zgodzie papieża, groziła ekskomunika³⁴.

Zakończenie

W niniejszym artykule omówiono relacje między religią, w tym zwłaszcza Kościołem katolickim, a wolnością. Zdaniem lorda Actona, Rothbarda, Raica czy Hoppego dziedzictwo intelektualne i kulturowe Kościoła miało niewątpliwy udział w rozszerzaniu wolności obywatelskiej zarówno w sferze historycznej, jak i teoretycznej. Na szczególne podkreślenie zasługuje koncepcja uniwersalnego prawa naturalnego, na podstawie której lord Acton, a następnie reprezentanci Szkoły Austriackiej budowali swoje wolnościowe teorie. Autor wykazał również zagrożenie dla wolności, jakie niesie ze sobą absolutystyczna władza, oraz opisał, jaką rolę odgrywała nauka społeczna i teologia katolicka w jej powstrzymaniu. Wymienieni i analizowani filozofowie i myśliciele polityczni podkreślali, że to właśnie dzięki wysiłkom katolickiej elity duchowieństwa i jej sporom z władcami udało się tworzyć instytucje wolnościowe ograniczające wszechwładzę króla. Autor podkreślił także pozytywny i twórczy udział katolickich filozofów w moralnej obronie wolności prywatnej, szczególnie bliskiej kategorii dla reprezentantów Szkoły Austriackiej. Wart przypomnienia jest fakt, że chociaż część postaci, których stanowiska były analizowane i interpretowane w artykule, nie było katolikami, to jednak miały one pozytywny stosunek do działalności politycznej i teoretycznej ojców Kościoła. Na szczególne podkreślenie zasługuje św. Tomasz z Akwinu oraz kontynuatorzy jego myśli skupieni w ramach scholastyki hiszpańskiej, z którego to intelektualnego i filozoficznego dziedzictwa, zwłaszcza w sferze prawa naturalnego, Rothbard i jego uczniowie korzystali. Oczywiście jest, że niniejszy artykuł nie wyczerpuje podjętej tematyki, jednak może on być przyczynkiem do szerszej analizy tak istotnych kwestii w sferze nauk społecznych i historycznych.

Słowa kluczowe: wolność a religia, lord Acton, Szkoła Austriacka, filozofia średniowiecza

³³ R. RAICO, *Classical Liberalism and the Austrian School*, Auburn 2012, s. 91.

³⁴ Tamże, s. 92.

Theory and History: Relations Between Freedom and Religion. Introduction to the Analyze of Selected Issues

Summary

This article is an attempt to analyze and interpretative of relations between freedom and the religion. Author discuss a main threat to the freedom and the religion, which is an absolutistic power. This article focus on positions of the English Philosopher in person of Lord Acton, and also a representatives of the Austrian School. Author pointed out, that in the sphere of the philosophy of the Austrian School key representatives of this economic and social school like Murray Rothbard, used a methodology, tools and historical perspective of Lord Acton. Representatives of the Austrian Schools shows, that Roman Catholic Church has a positive and significant role in the promotion of personal liberties in the sphere of political history and also economic and social theory. Despites of the agnostic beliefs and Jewish origins of Rothbard, he was a scientific defender of history and philosophy of Fathers of the Church, and used Thomistic concepts of natural law and rational ethics in his own libertarian theory. Author pay a special attention to interpretative a history of political thought and philosophy of Middle Ages, especially in the sphere of defense of personal liberties and also the critic of absolutistic power in the political actions and political theory.

Keywords: freedom and the religion, Lord Acton, Austrian School, philosophy of Middle Ages

BIBLIOGRAFIA

- DAELBERG-ACTON J., *Lectures on Modern History*, London 1921.
- DAELBERG-ACTON J., *The History of Freedom in Antique*, [w:] *Essays of Freedom and Power*, ed. G. HIMMELFARB, Boston 1949.
- DAELBERG-ACTON J., *The History of Freedom in Christianity*, [w:] *Essays of Freedom and Power*, ed. G. HIMMELFARB, Boston 1949.
- HIMMELFARB G., *Lord Acton a Study a Conscience and Politics*, Chicago 1962.
- HOPPE H.-H., *Democracy: The God that Failed. The Economics and Politics of Monarchy, Democracy, and Natural Order*, New Brunswick 2007.
- HOPPE H.-H., *The Economics and Ethics of Private Property Studies in Political Economy and Philosophy*, Auburn 2006.
- MISES VON L., *Theory and History: An Interpretation of Social and Economic Evolution*, Auburn 2007.
- MISES VON L., *Human Action a Treatise of Economics*, Auburn 1998.
- MISES VON L., *Epistemological Problems of Economics*, Auburn 2003.
- PETERSON W., *Mises in America*, Auburn 2009.

- PEZZIMENTI R., *The Political Thought of Lord Acton the English Catholics in the Nineteenth Century*, Rzym 2001.
- RAICO R., *Classical Liberalism and the Austrian School*, Auburn 2012.
- RAICO R., *The Place of Religion in the Liberal Philosophy of Constant, Tocqueville, and Lord Acton*, Auburn 2010.
- ROTHBARD M., *Americas Just Two Wars: 1775 and 1861*, [w:] *The Costs of War Americas Pyrrhic Victories*, ed. J. DENSON, New Jersey 1999.
- ROTHBARD M., *Conceived in Liberty*, Auburn 2011.
- ROTHBARD M., *Economic Thought Before Adam Smith an Austrian Perspective on the History of Economic Thought*, Vol. 1, Auburn 2006.
- ROTHBARD M., *Ethics of Liberty*, New York 1998.
- ROTHBARD M., *For a New Liberty the Libertarian Manifesto*, Auburn 2006.
- ROTHBARD M., *Revisionism and Libertarianism*, vol. 9.2, February 1976, [w:] *Complete Libertarian Forum 1969–1984*.
- ROTHBARD M., *Wielki Kryzys w Ameryce*, tłum. W. FALKOWSKI, M. ZIELIŃSKI, Warszawa 2010.
- SALERNO J., [w:] *Rothbard in Memoriam*, Auburn 1995.
- SALERNO J., *Carl Menger: The Founding of the Austrian School*, [w:] *15 Great Austrian Economics*, ed. R. HOLCOMBE, Auburn 1999.
- SILVERMAN D., *Prowadzenie badań jakościowych*, red. K.T. KONECKI, tłum. J. OSTROWSKA, Warszawa 2009.
- TAYLOR T., *An Introduction to Austrian Economics*, Auburn 1980.